

Dagmara Musiał

Katedra Psychologii Rozwojowej
Instytut Psychologii KUL

KSZTAŁTOWANIE SIĘ TOŻSAMOŚCI W ADOLESCENCJI

1. Wprowadzenie

Wśród uniwersalnych właściwości, które nadają piętno naszym czasom jest tempo przemian środowiskowych: materialnych i społecznych. Zmienność współczesnego świata przyczynia się do trudności w możliwościach adaptacyjnych człowieka. Wyzwała poczucie niestabilności i niedookreślenia. Zdobycie orientacji we współczesnym świecie staje się coraz trudniejsza, ze względu na zachodzące zmiany, głównie w zakresie struktur społecznych – przede wszystkim dla młodych ludzi wkraczających w dorosłość.

Zmienność świata, zagrożenie poczucia psychologicznego bezpieczeństwa, anonimowość jednostki – to podstawowe czynniki utrudniające człowiekowi określenie własnej tożsamości. Kłopoty z tym związane są źródłem napięć, które ograniczają możliwości przystosowania się oraz rozwoju osobowego.

Do wyjaśnienia natury ludzkiego bytu oraz jego sposobu egzystencji pierwsza zmierzała filozofia. Zagadnienie tożsamości wywodzi się właśnie z pogranicza filozofii oraz innych nauk, jak np. socjologii czy psychologii.

Problematyka kształtowania się tożsamości doczekała się w literaturze psychologicznej wielu opracowań. Jednakże w dobie globalnych przemian, które charakteryzują: ogólny dostęp do informacji, szybkie tempo ich przekazu, wielość i różnorodność systemów wartości, czy relatywizm aksjologiczny – kształtowanie się tożsamości wydaje się być szczególnie ważne.

Niniejsza prezentacja jest próbą uporządkowania teoretycznych kwestii związanych z tą problematyką.

2. Określenie tożsamości

Filozofia, jak już wspomniano – jako pierwsza postawiła pytanie o naturę ludzkiego bytu. Na jego strukturę składa się istota i istnienie, a ich wzajemny stosunek określa identyczność, czyli tożsamość. Tak więc istota i istnienie zakładają, że człowiek „jest tym, czym jest”. Odwołując się do podmiotowości osoby psychologia ukazuje tożsamość w aspekcie „poczucia”. W odniesieniu do tożsamości jest to poczucie własnego istnienia jako odrębnej jednostki. M. Sokolik (1988) określa poczucie własnej tożsamości jako posiadanie własnego „ja”. W sensie psychofizycznym jest to poczucie własnej egzystencji i zdolność do określenia, kim się jest.

W literaturze psychologicznej po raz pierwszy termin „tożsamość” zastosował V. Tausk w 1919 roku. Uważa on, że jest to powszechnie obserwowalny pośród ludzi fakt doświadczania siebie samych jako względnie stałych, a równocześnie zmieniających się w ciągu swego życia. Z biegiem czasu pojęcie tożsamości nabrało znaczenia przede wszystkim klinicznego i dotyczyło głównie zaburzeń osobowości. Współcześnie termin ten funkcjonuje również jako tożsamość związana z grupą społeczną czy kulturą. Stąd trudno więc o jednolitą definicję tego terminu (Gałdowa 2000).

Szczukiewicz (1998) rozpatruje tożsamość zarówno w wymiarze intrapsychnicznym, jak i interpsychicznym, uwzględniając przy tym aspekt rozwojowy, fenomenologiczny i kliniczny tożsamości.

1. Rozwojowy aspekt tożsamości dostrzegalny jest już w okresie wczesnego dzieciństwa. W pierwszych latach życia istotne są jego relacje z matką. Mają one znaczenie, między innymi dla identyfikacji dziecka z osobami znaczącymi. Jednak w okresie dorastania dotąd kształtowany zarys tożsamości zmienia się w związku z procesami dojrzewania fizycznego i psychicznego, ze szczególnym uwzględnieniem relacji społecznych. W dalszym rozwoju człowieka tożsamość człowieka nie podlega już tak gwałtownym zmianom, chociaż nie znaczy to, że w ogóle się nie zmienia.

2. Fenomenologiczny charakter tożsamości ujmuje przede wszystkim informacje na temat realistycznego obrazu własnego ciała. Dotyczy także poczucia identyczności w zmieniających się warunkach rozwojowych, względnej stałości własnych postaw i zachowań, doświadczenia czasowej ciągłości, przynależności do własnej płci oraz wewnętrznej solidarności z ideałami własnej grupy kulturowej czy internalizacji zasad sumienia.

3. Kliniczny charakter tożsamości ukazywany jest w perspektywie jej zaburzeń, w zależności od stopnia nasilenia. Rozpad tożsamości należy do najcięższych zmian tożsamości. Obejmuje załamanie się granic tożsamości oraz transformację „ja”. Innym zaburzeniem jest dysocjacja tożsamości, która dotyczy oderwanych amnestycznie reprezentacji własnego „ja”. Jest typowa

dla osobowości wielorakiej. Z kolei rozmycie tożsamości związane jest z zakłóceniami fenomenologicznymi aspektów tożsamości.

Rozumienie tożsamości w perspektywie poznawczej

W ramach orientacji poznawczej fenomen tożsamości podkreśla indywidualny i społeczny aspekt. Tożsamość jest częścią składową struktury „ja”. Najprościej rzecz ujmując jest to odpowiedź na pytanie: „kim jestem?” (Jarymowicz 1989). M. Jarymowicz uważa, że: „poczucie własnej czy indywidualnej tożsamości, to świadomość własnej spójności w czasie i przestrzeni, w różnych okresach życia, sytuacjach społecznych i pełnionych rolach, a także świadomość własnej odrębności, indywidualności i niepowtarzalności” (Jarymowicz, Szustrowa 1980, s. 442). M. Szostak (1979, s. 23) poczucie tożsamości uważa za „akt percepcyjno-emocjonalny, którego treścią jest przeżycie własnego istnienia jako jednostki”.

Na gruncie poznawczym znamioną wydaje się być teoria tożsamości J. Kozielskiego (1986). Według niego decydujące w poczuciu tożsamości jest to, co stałe w samoocenie. A zatem w określeniu tożsamości zdolność wydawania sądów odgrywa ogromną rolę, ponieważ jest to: „złożony, wielowymiarowy sąd osobisty, który zależy jedynie od pewnych obszarów samowiedzy” (Kozielski 1986, s. 329). Szczególnie ważne są sądy orzekające o indywidualnych cechach osoby, a tym samym określające jej odrębność.

W koncepcji J. Kozielskiego (1986) dotyczącej poczucia tożsamości ważnym elementem jest system wartości. Znaczące są wartości centralne znajdujące się w polu świadomości, ponieważ są one niezmiennie, własne, a przez to decydują o tożsamości. J. Kozielski (1986) podkreśla także rozwojowy aspekt poczucia tożsamości. W jego ujęciu tożsamość mogą określić osoby posiadające prawidłowo rozwijające się procesy poznawcze.

O trwałej organizacji wartości, uczuć wspomina H. Malewska-Peyre (1981). Według niej oprócz wyżej wymienionych zagadnień w określeniu tożsamości ważne są relacje interpersonalne, ponieważ ich efektem jest samoocena i określenie własnej indywidualności.

Na duże znaczenie relacji grupowych w procesie określania siebie wskazuje H. Tajfel (1976). BOWIEM na bazie tych relacji kształtują się pewne cechy osobowości, które z kolei mają wpływ na rozwój tożsamości.

Ten aspekt podkreśla również B. Schlenker (1984), który definiuje tożsamość jako „organizację wiedzy o sobie w życiu społecznym” (za: Jarymowicz 1984, s. 59). Na wiedzę tę składają się: wygląd, pochodzenie, przeszłość, cele, motywy, sposoby zachowań, itp.

W powyższym świetle można przyjąć, że dookreślenie własnego „ja” dokonuje się w procesie indywidualizacji i personalizacji (Tap 1987) oraz socjalizacji.

Reasumując, w ramach orientacji poznawczej zakłada się istnienie wspólnych elementów, składających się na poczucie tożsamości, do których należą:

- poczucie własnej spójności,
- poczucie odrębności od otoczenia,
- poczucie ciągłości,
- poczucie niezmienności.

O tym ostatnim wspominał już E. Hilgard (1967) stwierdzając, że tożsamość to poczucie łączności z przeszłością, teraźniejszością oraz wizja siebie w przyszłości.

Rozumienie tożsamości w ujęciu psychoanalitycznym

Zagadnienie tożsamości w orientacji psychoanalitycznej pojawia się pod wpływem tzw. psychologii „ego”. We wszystkich odmianach psychoanalizy „ego” jest strukturą integracyjną, która pełni funkcje adaptacyjne. „Ego” integruje naciski pochodzące z „id” i „superego” oraz z otaczającego środowiska. W ten sposób umożliwia ono jednostce przystosowanie się do rzeczywistości zewnętrznej (Szubert 1976).

W koncepcji A. Adlera (1986 – za: Płużek 1991) każda osoba jest niepowtarzalna. Tę niepowtarzalność kształtują motyw, cechy, zainteresowania i wartości, co można określić mianem „stylu życia”.

W psychologii C. Junga (za: Jacobi 1993, s. 176) „ego” jest „złożonym czynnikiem, do którego odnoszą się wszystkie treści świadomości”. Właśnie ono odpowiada za poczucie tożsamości i kształtuje indywidualną osobowość. C. G. Jung wskazuje również na społeczno-kulturowe uwarunkowania poczucia tożsamości. Ten aspekt rozumowania przyjmuje też A. Adler (za: Płużek 1991, s. 21), który uważa, że człowiek posiada poczucie przynależności do wspólnoty ludzkiej oraz zdolność do kontaktów interpersonalnych.

Wspomniany wcześniej C. G. Jung (1993) czyni trafne spostrzeżenia na temat kolektywnej świadomości, która odnosi się do życia grupowego, a zawiera doświadczenie całej ludzkości. Tak więc kulturowy kontekst zmusza niejako człowieka do zastanowienia się nad jego istotą, naturą itp., aby znaleźć cel i sens życia.

W ramach koncepcji psychoanalitycznej M. Sokolik (1992, s. 10) wyodrębniła następujące aspekty składające się na poczucie tożsamości:

- poczucie odrębności od otoczenia,

- poczucie ciągłości własnego „ja” pomimo upływu czasu i zmian, jakie w człowieku zaszły,
- poczucie wewnętrznej spójności,
- poczucie posiadania wewnętrznej treści.

Na gruncie psychoanalizy dążenie „ego” do ustalenia własnego poczucia tożsamości opracował E. H. Erikson (1963, 1968), tworząc teorię rozwoju psychospołecznego.

Zagadnienie to zostanie przedstawione w dalszej części pracy.

Rozumienie tożsamości w orientacji humanistycznej

Człowiek może określić swoją tożsamość poprzez udzielenie odpowiedzi na pytanie: „Kim jestem?”. Jest to istotny element rozwoju osobowego człowieka, który może się dokonywać poprzez samorealizację ukierunkowaną na aktywność twórczą i życie zinterioryzowanymi wartościami, które z kolei wyznaczają cele życiowe. Osiąganie dojrzałości osobowej związane jest z autonomiczną aktywnością, której szczególnym przejawem jest ocena siebie i innych.

Psychologowie orientacji humanistycznej uważają, że rozwój ku dojrzałości osobowej przejawia się w takich aktywnościach, jak: samoświadomość, zdolność do samodoskonalania siebie i swego świata, zdolność do wartościowania swego istnienia, wyznaczania jego sensu, znaczenia i kierunku działania. Osiąganie odpowiedzi na pytanie „Kim jestem?” następuje w procesie stawania się, doskonalenia, spełniania jako dookreślenia dojrzałości osobowej (Uchnast 1987).

Dlatego też C. Rogers (1961) i G. Allport (1955) podjęli trud psychologicznej analizy procesu „stawania się osobą”. Znamiennym faktem jest tutaj przeświadczenie jednostki, że jest ona w stanie rozwijać się, stawać się niepowtarzalną indywidualnością.

Według A. Masłowa (1971) człowiek może w pełni rozwijać się jako osoba poprzez realizację potrzeb wyższych i metapotrzeb, jak: potrzeby estetyczne, dobra, prawdy, sprawiedliwości, twórczości itp.

Zatem człowiek dążąc do sformułowania odpowiedzi na pytanie: „Kim jestem?” podejmuje różnorodne działania, w tym poznaje i realizuje swe potrzeby, ustala wartości i cele. W ten sposób „staje się” – a tym samym określa swą tożsamość.

3. Tożsamość w koncepcjach rozwoju człowieka

Wśród psychologicznych teorii, które dotyczą rozwoju człowieka nie jest łatwo znaleźć taką, która mogłaby wskazać na ogólne prawidłowości ludzkiego funkcjonowania w różnych podsystemach, a jednocześnie uwzględniałaby specyfikę poszczególnych okresów rozwojowych (Praszkier 1979).

K. Dąbrowski (1989, s. 32) uważa, że „rozwój jest przewycięzaniem poszczególnych warstw tożsamości, ku tożsamości ontologicznej. Zatem ontologiczna tożsamość, jej osiągnięcie w człowieku jest zadaniem”. Stąd też jest ogromną wartością. Podobne stanowisko zajmuje C. G. Jung (za: Jacobi 1993). Według niego rozwój to świadome przystosowanie się „ego” do środowiska zewnętrznego, jak również do potrzeb pochodzących z nieświadomości procesie indywiduacji, który jest centralnym pojęciem w jego koncepcji.

P. Tap (1989) przedstawiciel nurtu poznawczo-społecznego definiuje pojęcie tożsamości w aspekcie podobieństw i różnic, a rozwój to proces od zlewania się do różnicowania. Ponadto uważa on, że osobistą tożsamość należy wyjaśniać w kontekście tożsamości społecznej. Zatem kształtowanie tożsamości następuje nie tylko w procesie indywiduacji, ale i socjalizacji.

Jednak jedną z najważniejszych koncepcji rozwoju tożsamości jest teoria E. H. Eriksona. Jego koncepcja wywodzi się z nurtu psychoanalizy, ale główny akcent jest położony na psychospołeczny aspekt rozwoju. E. H. Erikson (1968) nie uważa za słuszne, aby takie pojęcia jak: „samoocena”, „obraz samego siebie” zastąpiły lub były równoważne pojęciu tożsamości. Zauważa on, że współczesnym koncepcjom psychologicznym brakuje rozwojowej wizji człowieka, w których tożsamość byłaby czymś na stałe dookreślonym. Wydaje się, że wyżej wymienione terminy sugerują, że tożsamość jest trwałym osiągnięciem. E. H. Erikson dostrzega także dynamizm ludzkiego egzystowania, za którego przyczyną człowiek jest ten sam, a jednak inny. Zatem określenie siebie jako odrębnej jednostki jest trwałym osiągnięciem, co nie wyklucza jednak spostrzegania rozwoju (zmienności) własnej egzystencji.

Koncepcja rozwoju tożsamości E. H. Eriksona

E. H. Erikson (1968) sformułował psychospołeczny schemat rozwoju, którego zasada zwana epigenezą ma swoje źródło w embriologii. Odnosi się ona do biologicznej płaszczyzny rozwoju człowieka od chwili poczęcia. W myśl tej zasady „wszystko, co się rozwija ma podłoże, i z tego podłoża

wyłaniają się poszczególne części, przy czym każda część ma swój czas szczególnej dominacji, dopóki nie wyłonią się wszystkie części tworząc funkcjonalną całość” (za: Hall, Lindzey 2002, s. 91). W myśl powyższych słów nie jest możliwe określenie czasu trwania jednej fazy, bowiem każda ma swój indywidualny rozkład. Każde stadium to podłoże do następnego. Przyczynia się ono do ukształtowania całej osobowości. Przechodzenie z jednej fazy do drugiej dokonuje się poprzez kryzys, który stanowi „konieczny zwrotny moment, rozstrzygający, w którym rozwój musi zwrócić się w jedną lub w drugą stronę” (Erikson 1968, s. 62).

Fazy rozwojowe wyodrębnione przez E. H. Eriksona są ściśle związane z dojrzewaniem „ego”. Ono też stanowi podstawowe pojęcie teoretyczne jego koncepcji. „Ego” pełni funkcję adaptacji jednostki do świata. Jest to coś więcej niż „ja” czy „self”. „Ego” jest „swoistym organem ludzkim, zdolnym do reagowania na rzeczywistość zarówno na poziomie świadomym jak i pozaświadomym [...] oraz organem przystosowawczym, regulacji i jednoczącym” (Erikson 1968, s. 81). „Ego” dokonuje syntezy i integracji doświadczeń mających miejsce w przeszłości z aktualnie pojawiającymi się zadaniami w percepcyjno-poznawczym polu jednostki (Erikson 1950). W ten sposób „ego” umożliwia jednostce przystosowanie się do rzeczywistości.

Każdy okres rozwojowy charakteryzuje się tym, że jednostka staje wobec wielu trudności, które musi pokonać, by przejść do następnego okresu.

E. H. Erikson wyróżnia osiem takich okresów, które można nazwać fazami rozwoju „ego”, a tym samym tożsamości, która jest integrującą siłą owej struktury. Każdy z tych okresów niesie ze sobą inny konflikt psychospołeczny i pociąga za sobą kryzys domagający się rozwiązania.

Kształtowanie się tożsamości w poszczególnych fazach E. H. Erikson ukazuje w następujący sposób: „W terminach psychicznych formacja tożsamości obejmuje proces jednoczesnej refleksji i obserwacji – proces który ma miejsce na wszystkich poziomach umysłowego funkcjonowania. W procesie tym jednostka dokonuje oceny siebie. Najpierw w świetle tego, co i w jaki sposób sądzą o niej inni, którzy porównują ją ze sobą. Zarazem jednostka osądza ich sposób oceniania przez to, jak sama postrzega siebie na tle innych i w odniesieniu do typologii, którą ona sama uznaje za znaczącą” (Erikson 1968, s. 57).

W kolejnych etapach rozwoju są wytwarzane niższe i wyższe formy tożsamości. Rozwój tożsamości według E. H. Eriksona ma charakter wertykalny (Witkowski 1989).

Tożsamość kształtuje się i jej rozwój może przebiegać na kilku płaszczyznach. E. H. Erikson wyróżnia ich siedem. Zaslужują one na uwagę, ponieważ mają podstawowe znaczenie dla kształtowania się tożsamości. Dotyczą one różnych zakresów i poziomów funkcjonowania jednostki. Oto one:

- rozwój perspektywy czasowej – wyznacza zdolność percypowania swej egzystencji w czasie,
- pewność siebie – jest rezultatem zgodności między obrazem „ja” dla siebie i innych,
- wypróbowanie ról – umożliwia znalezienie własnej drogi życiowej,
- przewidywanie osiągnięć – umożliwia ustalenie tożsamości zawodowej,
- identyfikacja seksualna – stanowi warunek podjęcia roli seksualnej odpowiedniej dla swojej płci,
- polaryzacja przywództwa – jest związana ze zdolnością podporządkowania się przywódcy i bycia przywódcą,
- polaryzacja ideologiczna – jest warunkiem określenia własnej przynależności ideologicznej (Szubert 1976).

Każda z wyżej wymienionych płaszczyzn rozwoju tożsamości wymaga zdobywania nowych doświadczeń i integrowania ich z dawnymi doświadczeniami oraz z wpływami społeczno-kulturowymi.

4. Specyfika kryzysu poczucia tożsamości w okresie adolescencji

Faza kryzysu tożsamości bezpośrednio poprzedza okres dojrzałości psychospołecznej. Problemy w tej fazie wiążą się z koniecznością określenia siebie jako członka społeczeństwa.

Według E. H. Eriksona (1968) centralnym zadaniem rozwojowym adolescencji jest ukształtowanie tożsamości. Dlatego też Erikson przywiązuje ogromną rolę do tego okresu i pokazuje jego trudności. Zasadniczym problemem młodzieży jest poszukiwanie własnej identyczności oraz zachowania nastawione na osiągnięcie wybranych celów.

W fazie kryzysu poczucia tożsamości młody człowiek stoi przed wieloma problemami wiążącymi się z koniecznością samookreślenia. Jest to podstawowe zadanie dla dorastającej młodzieży. Jest to proces zróżnicowania siebie od innych, zmierzający do określenia siebie jako odrębnej jednostki. Młody człowiek stawia wówczas pytania: „Kim jestem?, Kim mogę być?, Kim powinienem być w przyszłości?, Jak wyglądam w oczach innych w porównaniu z tym, co sam myślę o sobie?, Jak mogę wykorzystać swoje umiejętności w zależności od wymagań środowiska?”.

Odpowiedź na te pytania wymaga odpowiedniego poziomu rozwoju „ego”, umiejętności spostrzegania siebie jako jednostki autonomicznej, odrębnej od otoczenia, znajomości granic swego „ja”, rozróżnienia tego, co jest elementem rzeczywistości zewnętrznej w stosunku do „ja” (Szubert 1976). Za Kozieleckim (1981) można stwierdzić, iż dorastająca osoba musi na nowo budować przekonanie o swojej tożsamości, musi pokonać wiele trudności, aby

ukształtować w sobie poczucie własnej odrębności, ciągłości, stałości, a więc bycia tym samym mimo zmian wewnętrznych i zewnętrznych.

Młody człowiek wkraczając w okres dorastania wnosi zręby dotychczasowej tożsamości. Jednakże w wyniku wielu zmian zostaje ona zakwestionowana. Wyniesione z wcześniejszych okresów identyfikacje muszą zostać na nowo przepracowane. Jest to tym bardziej trudne, ponieważ dorastający ma poczucie zagubienia, odrącenia, a dorośli widząc jego nieudolność traktują go znów jak dziecko, które nie potrafi samodzielnie żyć. Tymczasem młody człowiek choć nie wie do końca, kim chce być, to ma jednak świadomość, że chce być kimś innym, niż był dotychczas. Szybki rozwój myślenia roztacza przed młodym człowiekiem coraz to nowe perspektywy egzystencji (Erikson 1968). Nie potrafi on jednak od razu wybrać właściwą dla siebie drogę.

Kryzys tożsamości pojawiający się w okresie dorastania jest czymś naturalnym w życiu każdego człowieka. Burzy on dotychczasowe wyobrażenie o sobie i o świecie. Może on jednak przebiegać dość burzliwie, jeśli nie zostały pozytywnie rozwiązane kryzysy z wcześniejszych faz rozwoju. Jest to zgodne z epigenetycznym modelem rozwoju. Tak więc okres dorastania jest również czasem kiedy to młoda osoba, aby mogła zmierzać ku ukształtowaniu tożsamości, musi na nowo zmierzyć się z nie rozwiązanymi wcześniej konfliktami.

Okres między dzieciństwem a dorosłością nazywa E. H. Erikson (1968) „moratorium”. Jest to czas, gdy nie są jeszcze w pełni podejmowane społeczne obowiązki, natomiast ma miejsce wypróbowywanie siebie w różnych rolach i sytuacjach. Po tym okresie jednostka powinna być gotowa do podjęcia zobowiązań wobec siebie i społeczeństwa. Jeżeli natomiast niepowodzenia w zakresie eksperymentowania rolami nakładają się – wówczas prowadzą do zbyt długiej dyfuzji ról, aż do przyjmowania tożsamości negatywnej, której proces „stanowi wyrazistą egzemplifikację strategii określania własnej tożsamości, opartej na identyfikacji, a jednocześnie na dookreślanu, kim się nie jest” (Mandrosz-Wróblewska 1988, s. 49).

Erikson uważa, iż moratorium może być zarówno czasem nauki, służby wojskowej, jak i czasem spędzonym w klasztorze, pustelni czy szpitalu psychiatrycznym. Może być porą ryzykownych, niewinnych przygód, ucieczek z domu, a także bijatyk czy poważnych przestępczych wybryków. A więc jedni w swych moratoriach są bardzo aktywni, okres ten jest dla nich „czasem burzy i naporów”, inni z kolei przeżywają swoje moratorium w sposób bierny, wycofując się z aktywnego życia i izolując od otoczenia. Moratorium jest jednak czasem, który jest człowiekowi dany po to, aby sprawę swojego rozwoju mógł „wziąć w swoje ręce”. To czas, kiedy powinien uniezależnić się od dorosłych oraz „moralność przejętą od innych” zastąpić „etyką, którą będzie samodzielnie kształtować”. To również czas, kiedy powinno się dać mu szansę

eksperymentowania w różnych rolach po to, aby następnie mógł spośród nich wybrać te, którym pozostanie wierny. (Erikson 1968, 1985 – za: Basistowa 1995).

Moratorium psychospołeczne jest więc okresem naturalnie pojawiającym się w życiu człowieka. Niesie z sobą szanse dla rozwoju, ale i zagrożenie. Młody człowiek musi mieć prawo do indywidualnego przeżywania tego okresu, do eksperymentowania rolami, podejmowania ich i ponoszenia za nie konsekwencji. Musi mieć prawo do wyboru swojej drogi życiowej, do osiągnięcia swego celu poprzez porażki i sukcesy. Jeśli nie będzie mu to dane, wówczas moratorium nie osiągnie swego rozwojowego sensu. Gwałtowny rozwój biologiczny, emocjonalny, intelektualny i społeczny sprawia, iż dotychczasowa tożsamość, którą dorastający posiadał nie pasuje do istniejących warunków. Na skutek tego odrzuca ją, kwestionuje, poszukuje zarazem nowej drogi, która byłaby dla niego satysfakcjonująca. Traci więc ukształtowane w okresie dzieciństwa zręby tożsamości, tracąc zarazem świat, w którym żył. Nie wie kim jest, ale czuje, że nie jest tym, kim być powinien. Nie wie też kim chce być, jaki jest cel w jego życiu, jaką rolę powinien pełnić, jakich zadań ma się podjąć. Dorośli często traktują młodego człowieka jako niezdolne do samodzielnego życia dziecko, tymczasem nie jest on jeszcze gotowy do podjęcia zobowiązań na całe życie. Nie chce jednak być już dzieckiem i nie może być jak dziecko traktowany. Dotychczas uporządkowany czarno-biały świat wydaje mu się teraz wielowymiarowy, bardziej abstrakcyjny, zmienny, dający mu wiele różnych możliwości, perspektyw, szans. Dorastający nie jest jeszcze gotowy na spotkanie z takim światem. Intelektualnie jest w stanie go pojąć, chociaż emocjonalnie nie może się w nim odnaleźć. Usilnie poszukuje swojego „ja”, swojej roli społecznej, celu, swojego miejsca w życiu. Przeżywa kryzys związany ze swoją tożsamością.

Moratorium jest dla młodego człowieka nie tylko szansą na odnalezienie samego siebie, ale także okresem wielkich niebezpieczeństw i ryzyka. Jak pisał Erikson (1968) „każde eksperymentowanie z wyobrażeniami własnej tożsamości jest igraniem z wewnętrznym ogniem emocji i popędów i jako takie niesie ze sobą ryzyko”. Jest ono szczególnie niebezpieczne, gdyż młody człowiek nie zdaje sobie sprawy z zagrożenia i nie jest jeszcze gotowy, by samodzielnie zmierzyć się z wyzwaniem życia. Nawet nie uświadamia sobie zagrożeń z nimi związanych (za: Basistowa 1995, s. 66).

Największymi zagrożeniami tego okresu, według Eriksona, są:

- zamęt tożsamościowy – czyli niebezpieczeństwo nadmiernego przedłużania okresu moratorium,
- dyfuzja tożsamości – nie rozwiązanie kryzysu i brak tożsamości,
- tożsamość negatywna – groźba przedwczesnego zakończenia moratorium i podjęcia pochopnych zobowiązań na całe życie.

5. Uwarunkowania kryzysu poczucia tożsamości w okresie adolescencji

Istnieje szereg czynników, które powodują kryzys poczucia tożsamości w okresie dorastania. Wynika to ze specyfiki okresu adolescencji.

Istotną przyczyną jest na pewno dojrzewanie biologiczne, głównie dojrzewanie płciowe, które jest początkiem kryzysu poczucia tożsamości. Z dojrzewaniem tym są związane zmiany anatomiczne podważające zaufanie do własnej osoby, gdyż czynią ją fizycznie inną. To wymaga ponownej oceny „ja”, by móc zaakceptować własną płć i odzyskać równowagę. Zmiany w wyglądzie zewnętrznym są przyczyną zmiany stosunku otoczenia do dorastającej osoby. Może ona być spostrzegana jako bardziej lub mniej atrakcyjna (Jarymowicz, Szustrowa 1980). Tak więc stopień rozwoju biologicznego powoduje nowe doświadczenia związane z własną płcią, a te podlegają ocenie przez młodą osobę i określają poziom jej tożsamości płciowej. Jej kształtowanie wymaga syntezy i integracji zdobytych doświadczeń. Jest to konieczne dla przyjęcia właściwych wzorów zachowania oraz do uzyskania poczucia adekwatności własnego zachowania do obrazu własnej osoby (Szubert 1976).

Procesy biologiczne mają znaczny wpływ na funkcje umysłowe i społeczne (Chłopkiewicz 1987). Rozwija się myślenie abstrakcyjne oraz logiczno-dedukcyjne, wzrasta zdolność analizy i syntezy. To otwiera przed młodym człowiekiem nieznaną mu wcześniej perspektywę patrzenia na siebie i na świat, w którym żyje.

Przeżywane emocje są bardzo intensywne, co wywołuje wiele trudności. Kształtują się również uczucia wyższe – moralne, społeczne itp. Duże znaczenie mają rozważania na temat celu i sensu życia, dobra i zła, czy w ogóle etyki i moralności.

Ze względu na coraz większe potrzeby społeczne, a głównie na zwiększający się zakres kontaktów interpersonalnych zachodzą zmiany w stosunkach rodzinnych. Ulega osłabieniu autorytet rodziców, a przejawem tego jest bunt i protest. Zwiększa się potrzeba autonomii i wzrasta postawa krytycyzmu wobec dorosłych, na rzecz popularności grup rówieśniczych (Bee 2004, Obuchowska 2000, Tyszkowa 1992).

Tworzy się obraz samego siebie oraz kształtuje się pogląd na otaczający świat ze względu na odkrywanie bogactwa życia psychicznego w zakresie kształtowania się osobowości (Turner 1999, Żebrowska 1986).

Bardzo ważnym dla tego okresu jest pojawienie się u młodej osoby problemu wartości w sferze przeżyć duchowych i psychicznych. Wszelkie przeżycia i poszukiwania są nacechowane różnego rodzaju celami, ideałami,

wartościami. Po prostu „młodzież poszukuje swojej drogi życiowej, powołania” (Chłopkiewicz 1987, s. 136).

Jawi się tutaj inny czynnik wywołujący naruszenie poczucia tożsamości. Jest to właśnie wybór dalszej drogi życiowej. Zapoczątkowany jest on przez wybór zawodu. Według E. H. Eriksona (1968) określenie tożsamości zawodowej (wybór zawodu) stanowi obok ustalenia tożsamości seksualnej (wybór partnera seksualnego, z którym jednostka być może założy rodzinę) jedno z najważniejszych zadań młodego człowieka. Wybór zawodu zmusza do uświadomienia sobie własnego „ja”. Młody człowiek porównuje swoje zamierzenia i aspiracje ze swoimi możliwościami i zainteresowaniami. Ocena swoich szans zmierza do dania odpowiedzi na pytanie „Kim mogę być w przyszłości?”. Jest ona uzależniona od dojrzałości „ja” i ogólnego poziomu samooceny. Dokonuje się poszukiwanie nowych obiektów identyfikacji. Nowe decyzje zmuszają do ponownego samookreślenia się.

Poszukiwanie tożsamości w okresie adolescencji wynika również z konieczności podjęcia nowych ról społecznych, które są ściśle związane z wyborem dalszej drogi życiowej. Młody człowiek musi włożyć wiele wysiłku, aby swoje zdolności i dotychczas pełnione role powiązać z rolami charakterystycznymi dla osób dorosłych oraz z odpowiedzialnością za swoje postępowanie. Wszystkie te zmagania tworzą dający się zaobserwować kryzys tożsamości (Kulas 1986).

6. Koncepcja statusów tożsamości J. Marcii

Na podstawie stwierdzeń E. H. Eriksona dotyczących poczucia tożsamości i specyfiki kryzysu tożsamości w okresie dorastania J. Marcia (1987) podjął się trudu dookreślenia zaangażowań młodzieży w okresie dorastania. Jest on autorem pojęcia „status tożsamości”, które zostało wprowadzone celem mierzenia kształtowania się tożsamości.

Model statusu tożsamości J. Marcii (1966) jest dość popularny i jest często wykorzystywany w badaniach nad tożsamością w okresie adolescencji.

J. Marcia (1980) rozwijając idee E. H. Eriksona uważa, że rozwój tożsamości w okresie dorastania dokonuje się dzięki doświadczeniu kryzysu oraz kształtowaniu się zaangażowania i zobowiązań (*commitment*) względem siebie i społeczeństwa. Stąd też w podejściu J. Marcii centralne pojęcia to: pojęcie kryzysu (eksploracja) i zaangażowanie/zobowiązanie.

Pojęcie kryzys „odnosi się do okresu, w którym dorastający angażuje się w wybór między mającymi dlań znaczenie alternatywami; zobowiązanie to osobiste zaangażowanie się” (Marcia 1966, s. 551), które dotyczy określonej czynności lub systemu przekonań. Inaczej mówiąc kryzys określa się jako stan wzmożonej koncentracji na sobie, motywującej do poszukiwania i wyboru

wartości, postaw i zachowań. Poszukiwanie to często ma postać eksperymentowania, zaś przyjmowanie zobowiązań wynika z określenia własnych celów, przyjęcia pewnych wartości, co z kolei sprawia, że dorastający ma poczucie sensu własnej egzystencji (Zakrzewski 1991).

Kryzys czyli eksploracja ważnych alternatyw jest wskaźnikiem integrującym działania „ego”, ponieważ oznacza świadome podejmowanie decyzji. Zaangażowanie się w coś, a w konsekwencji podjęcie zobowiązań w odniesieniu do wartości, postaw lub zachowań oznacza poczucie tożsamości, zaś statusy tożsamości są rozwiązaniami kryzysu tożsamości, a zarazem różnymi sposobami formowania tożsamości.

Od tego, czy dana osoba zdecydowała się na zrewidowanie wartości, które były jej dotychczas wpajane, uzależniony jest osiągnięty przez nią status tożsamości. Należy tu wymienić odpowiednie zaangażowanie osobiste w dziedzinie pracy zawodowej, religii, przekonania o roli związanej z płcią, postawy wobec ekspresji seksualnej. Ponadto uwzględnia się zakres eksploracji, jaki wykonała jednostka, by określić kierunek swego zaangażowania. W ten sposób powstaje opis wyniku procesu rozwoju tożsamości w okresie adolescencji, a polega to na przypisaniu danej osobie odpowiedniego statusu tożsamości. Jest on określany w terminach posiadania (lub nie posiadania) silnych zaangażowań oraz tego, czy został on osiągnięty po okresie eksploracji, czy nie (Bosma 1989).

W związku z tym J. Marcia zaproponował cztery typy statusów, dzięki którym można sklasyfikować dorastających na podstawie doświadczenia kryzysu i stopnia kształtowania się zobowiązań:

– tożsamość rozproszona (*diffusion*) – osoby te nie doświadczyły kryzysu i nie wykształciły zobowiązań, nie odczuwają świadomej motywacji, by rozwijać tożsamość, nie odczuwają potrzeby szukania alternatywy, nie są zaangażowane w realizację zadań życiowych. Osobami takimi łatwo jest manipulować, gdyż mają zagrożone poczucie własnej wartości i przejawiają tendencję do izolacji;

– tożsamość przybrana (*foreclosure*) – u tych osób zostały określone zobowiązania pomimo tego, że nie było fazy kryzysu. Jednak są one oparte na oczekiwaniach rodzicielskich bez uprzedniego zbadania innych opcji. Jednostka jest zaangażowana w wartości wpajane jej w dzieciństwie i jest mocno do nich przywiązana. Jest to wynikiem braku własnych poszukiwań. Osobom takim trudno oderwać się od środowiska rodzinnego, dlatego nawiązują powierzchowne i stereotypowe relacje oraz wykazują tendencję poznawczej sztywności;

– moratorium (*moratorium*) – te osoby są w fazie kryzysu i poszukują zobowiązań, jednak ich zaangażowania są zmienne i krótkotrwałe oraz mgliście zarysowane. Osoby takie doświadczają świadomości kryzysu tożsamości, aktywnie dokonują badań przez długi czas, lecz jeszcze nie

podejmują ostatecznych decyzji. Doświadczają wielu niepokojów oraz mają ambiwalentne relacje interpersonalne;

– tożsamość osiągnięta (*achievement of identity*) – jest to najbardziej zaawansowany rozwojowo status. Oznacza, że dorastający doświadczył kryzysu (poszukiwania alternatyw) i wykształcił zobowiązania, dokonał wyboru i trwałego zaangażowania. Osoby takie doświadczyły psychospołecznego moratorium, dokonały istotnych eksploracji, badań, zaangażowały się w szeroki zakres poszukiwań, doszły do własnych perspektyw, dobrze podjęły określone role. U osób tych „ego” jest na wysokim stopniu rozwoju, co procentuje ogólną integracją osobowości, rozwinięciem poznawczym, poczuciem własnej wartości, zdolnością nawiązywania bliskich relacji.

Wobec powyższych rozważań należy stwierdzić, że dorastający pełnią niezmiernie aktywną rolę we własnym rozwoju, który dokonuje się przez przewyżnianie kolejnych kryzysów na drodze przyjmowania zobowiązań. Otoczenie natomiast stanowi punkt odniesienia oraz dostarcza danych dotyczących treści i kierunków rozwoju.

7. Zmiany charakterystyczne dla kształtowania się tożsamości

Tożsamość sama w sobie nie jest obserwowalna, ale można wnioskować o jej rozwoju na podstawie behawioralnych zachowań. Marcia uważa, że zaangażowanie może mieć różne formy. Wyróżnia on dwa typy zaangażowania i dwa typy braku zaangażowania.

Dwa statusy tożsamości: osiągnięta i przybrana charakteryzuje się zaangażowaniem w społeczne role. Jednak osoby o tożsamości osiągniętej zaangażowały się w społeczne role po okresie podejmowania decyzji, a osoby o tożsamości przybranej zaangażowały się w te role najwyżej na skutek przejścia ich od osób, z którymi identyfikują się. Dziecięce identyfikacje są głównym problemem rozwiązania tożsamości. U osób z tożsamością osiągniętą wynika to z syntezy „ego”. Globalnej aktywności – określonym rolom społecznym podporządkowane są cząstkowe role przejęte od osób znaczących. U osób z tożsamością przybraną proces rozwoju tożsamości ogranicza się jedynie do przejęcia ról od osób znaczących.

Pozostałe statusy charakteryzuje brak zaangażowania w miejsce, gdzie dana osoba znajduje się w strukturze społecznej. Tym, co różni moratorium od tożsamości rozproszonej jest proces oceny występujący w procesie poszukiwania dogodnej roli społecznej. U osób z tożsamością rozproszoną taki proces nie występuje.

Analiza literatury przedmiotu skłania do stwierdzenia, że rozwojowi tożsamości towarzyszy proces przekształcania się statusów. Aby ukształtować

swą tożsamość, nie jest konieczne przechodzenie przez wszystkie statusy. Najczęściej spotykane transformacje to: transformacja między tożsamością rozproszoną a moratorium, przybraną a osiągniętą/uksztalowaną.

Statusy tożsamości można uporządkować ze względu na sposób dochodzenia do nich, bądź też zaawansowanie rozwojowe (co wynika z ich specyfiki): najmniej zaawansowanym rozwojowo statusem jest tożsamość rozproszona, następnie w kolejności – tożsamość przybrana, tożsamość moratoryjna, natomiast tożsamość osiągnięta jest statusem najbardziej rozwojowo zaawansowanym. Generalnie młody człowiek przechodząc z adolescencji do wczesnej dorosłości „ma” tożsamość: zazwyczaj przejętą lub osiągniętą.

8. Zakończenie

Zgodnie z koncepcją E. H. Eriksona formacja tożsamości obejmuje jednocześnie refleksję i obserwację, czego efektem jest dokonanie oceny siebie w oparciu o to, co i w jaki sposób sądzą o jednostce inni oraz w odniesieniu do typologii, którą ona sama uznaje za ważną. Człowiek może określić swoją tożsamość poprzez udzielenie odpowiedzi na pytanie: „Kim jestem?” Jest to istotny element osobowości. Osiąganie dojrzałej osobowości związane jest z rozwojem człowieka.

Wśród definicji rozwoju na uwagę zasługuje m.in. ta, w myśl której rozwój rozumie się jako zespół zmian prowadzących ku wyższej jakości życia. W czym zatem przejawia się wyższa jakość życia w aspekcie rozwoju tożsamości? Niewątpliwie wyższą jakość życia stanowi tożsamość osiągnięta. Osoby z taką tożsamością charakteryzuje elastyczność w sposobie kształtowania relacji z otaczającym światem, refleksyjność, zdolność introspekcji, poczucie humoru, otwartość na nowe doświadczenia, zdolność do bliskości w relacjach interpersonalnych. Osoby te nie są blokowane przez obawy. Ich funkcjonowanie poznawcze nie ulega zmianie w warunkach stresu; proces oceny dokonuje się na podstawie własnych standardów.

Analizując koncepcję Eriksona można wywnioskować, iż ukształtowanie tożsamości jest procesem skończonym. Jednakże należałoby postawić pytanie – na ile kryzys tożsamości (jej kształtowanie) przeżywany w okresie dorastania, jest zjawiskiem stałym i powszechnym? E. H. Erikson zwraca uwagę na dwa odmienne etapy: (1) przeżywana przez młodzież dyfuzja (rozproszenie) tożsamości przejawia się w odczuciu alienacji, zagubienia, osamotnienia, nieprzystosowania do dokonywanych wyborów, rozproszenia własnego ego, niezadowolenia z siebie i życia, (2) z kolei kryzys pojawiający się na etapie moratorium jest przeżywany jako okres nowych wrażeń, mobilizacji sił do dokonywania wyborów, podejmowania decyzji czy samodzielnych

działań. Poza tym jest to okres poszukiwań, dylematów, pogłębionych refleksji. Jest to także czas eksperymentowania z rolami i otoczeniem. W związku z tym pojawia się więc szansa dla rozwoju tożsamości, ale i zagrożenie. Dlatego też nie można tutaj założyć, iż każdy młody człowiek przeżywa kryzys związany z pomieszczeniem swoich ról życiowych, rozproszeniem własnego ego. Chociaż ogólnie wiadomo, że takie zjawiska jak: niepowodzenia szkolne; kłótnie rodzinne; problemy dotyczące przystosowania się, pozycji w grupie rówieśniczej, braku popularności; niepowodzenia w kontaktach heteroseksualnych; poczucie niższości, niezadowolenie z siebie, wycofywanie się; apatia, depresja; ucieczki z domu, wagarowanie; agresja; używanie środków uzależniających; myśli samobójcze – są dość powszechne, często pojawiające się u młodych ludzi. Jednak nie każdy dorastający w jednakowym stopniu, czy z jednakową częstotliwością je przeżywa. To, jak sobie z nimi poradzi zależy od wielu indywidualnych czynników, takich jak: predyspozycje osobowościowe, typ temperamentu, cechy charakterologiczne, sytuacja w rodzinie, szkole, grupie społecznej.

Mimo trudnego okresu adolescencji istnieje grupa młodych ludzi, która pozytywnie rozwiązała kryzys tożsamości i bez większych trudności przeszła do następnego etapu rozwoju swojego ego. Można założyć, że tej grupie sprzyjały warunki osobowościowe i środowiskowe.

Osiągnięcie dojrzałej tożsamości, bądź jej ukształtowanie, nie jest procesem skończonym. Tożsamość człowieka zmienia się w ciągu życia i nieustannie się kształtuje, ale – jak podkreśla Marcia – po okresie dorastania zmienia się coraz wolniej. Zakłada on, że osiągnięcie tożsamości w okresie dorastania powinno doprowadzić do cyklu: „moratorium – osiągnięcie tożsamości – moratorium – osiągnięcie ...”, który ma trwać przez całe życie. Chociaż nieosiągnięcie tożsamości w okresie dorastania, wcale nie oznacza, że tożsamość nigdy nie będzie zbudowana. Różne wydarzenia pojawiające się w życiu człowieka mogą doprowadzić do otwarcia kryzysu tożsamości, fazy moratorium, która może doprowadzić do ukształtowania się tożsamości (za: Basistowa 1995).

Poglądy Marcii korespondują z kolektywistyczną koncepcją rozwoju człowieka D. Levinsona, w której zasadniczą kwestią jest opracowanie struktury życia. Gdy dana osoba określi strukturę swego życia, przechodzi w swym rozwoju przez fazę stabilizacji trwającą 6-8 lat, w której podejmowane są istotne życiowo decyzje i wybory, wokół których organizuje się własne życie. Na tę fazę częściowo nakłada się faza następna, faza zmian poglądu na życie (*transitional periods*) trwająca 4-5 lat, gdy dokonywana jest ocena życia (*reappraise*) – reewaluacja i badanie, jakie są nowe własne możliwości życiowe w następnym okresie życia. Powstaje nowy program życia, obejmujący cele, dążenia i zadania (Levinson 1974, 1977 – za: Papalia, Olds 1984). W

fazie zmian poglądu na życie możliwe staje się ponowne określenie swej tożsamości.

Dorastanie jest okresem, w którym formuje się pierwsza konfiguracja tożsamościowa. Wstępne formowanie tożsamości w tym okresie może być sumą dziecięcych identyfikacji, szczególnych zdolności, nagród społecznych, potrzeb, doświadczeń, czy wyposażenia fizycznego (Marcia 1987). W tym miejscu konieczne jest zaakcentowanie społecznego czynnika w kształtowaniu się tożsamości. Gdy społeczeństwo, rodzina wybiorą dla młodego człowieka zawód i światopogląd, jego tożsamość będzie sumą wpływów z dzieciństwa. Niewątpliwie niebagatelne znaczenie dla kształtowania tożsamości mają wpływy kolektywizmu, ponieważ wiąże się z nim wyraźna orientacja prospołeczna, a także określanie siebie w kategoriach pełnionych ról społecznych, obowiązków i reputacji (Ahuvia 2004), co stanowi istotny element własnej tożsamości.

Jeżeli natomiast młody człowiek samodzielnie wybierze zawód i światopogląd, jego tożsamość będzie się opierała na procesach syntezy ego. Większość ludzi „ma” tożsamość, ale tylko nieliczni budują ją opierając się na własnych decyzjach. Tak więc autonomiczne podejmowanie decyzji jest nieodłącznym elementem kształtowania tożsamości. Wymaga to rozeznania się w wartościach, wzorcach osobowych, normach społecznych, jak i stylach życia (por. Czerwińska-Jasiewicz 2002).

Dojrzały rozwój tożsamości umożliwiają poznawcze, fizjologiczne i społeczne uwarunkowania, które pojawiają się po raz pierwszy około 18 roku życia. Z tożsamością rozproszoną bądź przybraną mamy do czynienia we wczesnym okresie adolescencji. Natomiast u siedemnasto-, osiemnastolatków typowym statusem tożsamości jest moratorium i tożsamość osiągnięta, czyli dojrzała. Jednak osiągnięcie dojrzałej tożsamości jest możliwe tylko po przejściu jednostki przez okres moratorium, w którym adolescent musi uporać się z zadaniami rozwojowymi, jakie przed nią stoją. Tym, co charakteryzuje współczesną młodzież, to przedłużający się okres moratorium psychospołecznego. Może to wynikać z trudności związanych z samookreśleniem się we współczesnym świecie, a także jest to związane m. in. z rozeznaniem swoich umiejętności, potrzeb w kontekście tego, co oferuje społeczeństwo, jak również nakreślenia swej wizji życia na tle rzeczywistości społeczno-historycznej (por. Liberska 2007).

Ukształtowanie własnej tożsamości, bądź – jak niektórzy autorzy uważają – osiągnięcie dojrzałej tożsamości (por. Brzezińska 2005) jest związane z określeniem osobistych potrzeb, preferencji, zainteresowań i zdolności (Ahuvia 2004, Daab 1990), a przede wszystkim z autonomią w działaniu (Reykowski 1992).

Do najważniejszych cech dojrzałej tożsamości zalicza się: zaufanie do siebie i do swoich możliwości, odpowiedzialność, autonomię w relacjach

interpersonalnych, w rozumowaniu moralnym i podejmowaniu decyzji, uniezależnienie się od sądów innych oraz przekonanie, że efektywność własnego działania jest silnie związana ze stopniem zaangażowania w jego realizację. Zapewne tak ukształtowana tożsamość – mimo kryzysów – przyczynia się do podnoszenia jakości życia.

BIBLIOGRAFIA

- Ahuvia A. C. (2004). Indywidualizm – kolektywizm a kultury szczęścia: teoretyczne rozważania nad związkiem między konsumpcją, kulturą i subiektywnym dobrostanem w przekroju międzynarodowym. W: J. Czapiński (red.), *Psychologia pozytywna: Nauka o szczęściu, zdrowiu, sile i cnotach człowieka* (s. 319-330). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Allport G. (1955). *Becoming*. New Hawen.
- Bee H. (2004). *Psychologia rozwoju człowieka*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Bosma A. (1989). Szkoła, praca, i czas wolny w rozwoju tożsamości młodzieży. *Psychologia Wychowawcza*, 4, 345-353.
- Basistowa J. (1995). Istota i rozwój tożsamości w koncepcji Eriksona. W: A. Gałdowa (red.). *Wybrane zagadnienia z psychologii osobowości*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Brzezińska A. (2005). *W poszukiwaniu złotego środka. Rozmowy o rozwoju człowieka*. Kraków: Znak.
- Chłopkiewicz M. (1987). *Osobowość dzieci i młodzieży. Rozwój i patologia*. Warszawa: WSP.
- Czerwińska-Jasiewicz M. (2002). Wzory osobowe młodzieży a cenione przez nią style życia. *Psychologia Rozwojowa*, 7, 3, 8-23.
- Daab W. (1990). Indywidualizm i kolektywizm jako orientacje społeczno-polityczne. W: J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziółkowski (red.), *Orientacje społeczne jako element mentalności* (s. 121-137). Poznań: Wydawnictwo Nakom.
- Dąbrowski K. (1989). *Elementy filozofii rozwoju*. Warszawa: PTHP.
- Erikson E. H. (1950). *Childhood and Society*. New York: Norton.
- Erikson E. H. (1963). *Childhood and Society*. New York: Norton and Company.
- Erikson E. H. (1968). *Identity Youth and Crisis*. New York: Norton and Company.
- Gałdowa A. (2000). *Powszechność i wyjątek. Rozwój osobowości człowieka dorosłego*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Hall C. S., Lindzey G. (2002). *Teorie osobowości*. Warszawa: PWN.

- Hilgard E. (1967). *Wprowadzenie do psychologii*. Warszawa: PWN.
- Jacobi J. (1993). *Psychologia C. G. Junga*. Warszawa: Wydawnictwo Wodnika.
- Jarymowicz M., Szustrowa T. (1980). Poczucie własnej tożsamości – źródła, funkcje regulacyjne. W: J. Reykowski (red.), *Osobowość a społeczne zachowania się ludzi*. Warszawa: PWN.
- Kozielecki J. (1986). *Psychologiczna teoria samowiedzy*. Warszawa: PWN.
- Kulas H. (1986). *Samoocena młodzieży*. Warszawa: WSP.
- Liberska H. (2007). Specyfika kształtowania się tożsamości współczesnej młodzieży. W: E. Rydz, D. Musiał (red.), *Z zagadnień psychologii rozwoju człowieka. T. 1.* (w druku). Lublin: TN KUL.
- Mandrosz-Wróblewska J. (1988). *Tożsamość i niespójność ja a poszukiwanie własnej odrębności*. Wrocław: Ossolineum PAN.
- Marcia J. (1966). Development and Validation of Ego Identity Status. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3, 551-558.
- Marcia J. (1967). Ego Identity Status: Relationships „to Change in Self-Esteem” and Authoritarianism. *Journal of Personality*, 35, 1.
- Marcia J. (1980). Development and Validation of Ego Identity Status. *Journal of Personality and Society Psychology*, 3, 551-558.
- Marcia J. (1987). The Identity Status Approach to the Study of Ego Identity Development. W: *Self and Identity. Perspectives Across the Life Span*. London, New York.
- Maslow A. (1971). *The Farther Reaches of Human Nature*. New York.
- Obuchowska I. (2000). Adolescencja. W: B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka. T.2*, 163-201. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Papalia D. E., Olds S. W. (1984). *Human Development*. New York: Mc Graw-Hill Book Company.
- Płużek Z. (1991). *Psychologia pastoralna*. Kraków: Instytut Księża Misjonarzy.
- Reykowski J. (1992). Kolektywizm i indywidualizm jako kategorie opisu zmian społecznych i mentalności. *Przegląd Psychologiczny*, 35, 147-171.
- Rogers C. (1961). *On Becoming a Person*. Boston: Houghton Chaffing Company.
- Sokolik M. (1988). *Kliniczna problematyka poczucia tożsamości*. Warszawa: WUW.
- Sokolik M. (1992). *Psychoanaliza i ja*. Warszawa: Jacek Santorski i Agencja Wydawnicza.
- Szczukiewicz P. (1998). *Rozwój psychospołeczny a tożsamość*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Szubert A. (1976). Kształtowanie się poczucia tożsamości. Analiza okresu

- adolescencji na podstawie teorii E. Eriksona. W: M. Szostak (red.), *Wybrane zagadnienia psychologii klinicznej*. Warszawa: WUW.
- Tap P. (1987). Indentite, style personnel et transformation des roles soniaux. *Bulletin de Psychologie*, 379, 399-403.
- Turner J. S., Helms D. B. (1999). *Rozwój człowieka*. Warszawa: WSiP.
- Tyszkowa M. (1992). *Dorastanie*. Niepublikowany tekst dla Encyklopedii Kultury.
- Uchnast Z. (1987). Koncepcja człowieka w psychologii humanistyczno-egzystencjalnej. W: K. Popielski (red.), *Człowiek – pytanie otwarte*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Zakrzewski J. (1991). Zadania rozwojowe w okresie dorastania. *Psychologia Wychowawcza*, 5, 385-392.
- Żebrowska M. (1986). *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*. Warszawa: PWN.

DEVELOPMENT OF IDENTITY IN ADOLESCENCE

(Summary)

One of the most important processes of adolescence is identity development. There are various factors causing identity crisis which result from the specificity of this period.

This article, in details, defines the identity by referring to psychological theories and conceptions such as E. Erikson's conception of identity crisis, J. Marcii's conception of identity status and also describes changes characteristic of identity shaping. The final part of this article is an attempt to answer the following question: Whether identity development is permanent and universal phenomenon?

Korekta językowa – Katarzyna Ostrowska